

JADID DAVRI ADABIYOTSHUNOSLIGI: ANQABOY XUDOYBAXTOV ADABIY-ILMIY MEROSI

Literary scholarship of the jadid period: the literary-scholarly
legacy of Anqaboy Xudoybaxtov

**Sanobar
TO‘LAGANOVA,**
O‘zR FA O‘zbek tili,
adabiyoti va folklori
instituti
yetakchi ilmiy
xodimi,
filologiya fanlari
doktori (DSc)

Annotatsiya. Mazkur maqolada jadid davri adabiyotshunosligining kam o‘rganilgan namoyandalardan biri – jurnalist, yozuvchi va adabiyotshunos Anqaboy Xudoybaxtov (1905–1938) ijodiy merosi tarixiy-biografik, tarixiy-genetik metodlar uyg‘unligida tahlil qilinadi. Uning “Fahrifat yoxud xabar, maqola, she‘r va hikoya yozish yo‘llari” (1927) asari asosida ijodkorlik nazariyasi, publisistik janrlar, she‘riy oqimlar va hikoya poetikasi haqidagi qarashlari yoritiladi, shuningdek uning fojiali taqdiri va merosining keyingi o‘rganilish jarayoni ko‘rib chiqiladi.

Tayanch so‘zlar: jadid adabiyotshunosligi, Anqaboy Xudoybaxtov, “Fahrifat...”, ijodkorlik nazariyasi, nafis adabiyot, adabiy oqimlar, qatag‘on davri, tarixiy-biografik.

Abstract. This article analyzes the creative legacy of Anqaboy Xudoybaxtov (1905–1938) – journalist, writer, and literary scholar, one of the understudied representatives of Jadid-era literary scholarship – through a combination of historical-biographical and historical-genetic methods. Drawing on his work *Fahrifat, or the Ways of Writing News, Articles, Poetry, and Stories* (1927), the article elucidates his views on the theory of literary creativity, journalistic genres, poetic currents, and the poetics of prose fiction, while also examining his tragic fate and the subsequent trajectory of scholarship on his legacy.

Keywords: Jadid-era literary scholarship, Anqaboy Xudoybaxtov, *Fahrifat...*, theory of literary creativity, belles-lettres, literary currents, the repression era, historical-biographical method.

Jadid davri adabiyotshunosligiga oid materiallar bilan tanishganda, ko‘pchilikka yaxshi tanish bo‘lmagan nomlarni uchratamiz. Abdulla Qodiriy tergov jarayonlari bilan bog‘liq manbalarda Anqaboyning unga qarshi ko‘rsatma berganligi qayd etiladi. Murakkab davrda faoliyat yuritgan jadidlar sho‘roga xazmat qilishga majbur bo‘ldi, lekin sadoqatiga yarasha qadrlanmadi. Millatning ulug‘ oydinlari A.Qodiriy, Fitrat va Cho‘lpon singari millat fidoyilari shahid bo‘lgan kechada Anqaboy Xudoybaxtov ham ular bilan birga qatl qilindi. Xo‘sh Anqaboy Xudoybaxtov o‘zi kim va undan qanday adabiy meros qoldi.

Anqaboy Xudoybaxtov o‘zbek milliy matbuoti va adabiyotida o‘ziga xos o‘rin egallagan ijodkordir. O‘zbek adabiyotshunosligida ijod bilan bog‘liq adabiy qo‘llanmalar yaratgan mualliflar ozchilikni tashkil

s.tulaganova@mail.ru

ORCID ID: 0009-0005-
2734-8925

Yetib kelgan/ Received:
02.08.2026

Qabul qilingan /

Accepted: 06.09.2026

qiladi. Anqaboy Xudoybaxtov esa aynan shunday qo'llanma yaratishga muvaffaq bo'lganlardan biri. "Fahrisat yoxud xabar, maqola, she'r va hikoya yozish yo'llari" (1926/1927) asari uning ilmiy merosining asosini tashkil etadi. Anqaboy xalq og'zaki ijodini, mumtoz adabiyotni va qardosh xalqlar adabiyotini yaxshi bilgan, dunyo adabiyoti an'analari milliy adabiyotga tatbiq etish tarafdori bo'lgan. Yoshlar uchun maxsus qo'llanma yozib, ijodkor laboratoriyasi, ijod siri va yozish usullari haqida o'zbek adabiyotshunosligida dastlab ma'lumot berganlardan bo'ldi.

Anqaboyning hayot yo'li – ayniqsa, qatag'on davriga oid tergov hujjatlari, uning noaniq va bir-biriga zid ma'lumotlari (famiyasining turlicha yozilishi, tug'ilgan yili masalasi) – arxiv manbalari, zamondoshlar ko'rsatmalari va keyingi tadqiqotchilar (I.Usmonov, N.Boqiy, N.Karimov)ning ma'lumotlarini qiyoslab o'rganishni taqozo etadi. Biografik metod ijodkor shaxsiyati va uning ijodini bir butunlikda ijtimoiy-siyosiy va adabiy muhit bilan uzviy bog'liqlikda tushunishga xizmat qiladi. Muammoga bunday yondashuv Anqaboy haqidagi ma'lumotlarni aniqlashga va ochiqlashga xizmat qiladi. "Fahrisat..." asarini o'tgan asrning 20-yillardagi o'zbek adabiyotshunoslik fanining shakllanish jarayoni bilan aloqadorlikda kuzatish lozim. Muallif asarni yozishda Shengilning "Maqola, she'r va hikoyani qanday yozish kerak" Ezguyevning "Muxbirlar maktabi", Fitratning "Adabiyot qoidalari" foydalanganligini qayd etadi. Asar yozilgan paytni hisobga olsak, bunday qo'llanmaga ehtiyoj bo'lganligi sir emas. Sababi milliy matbuot shakllanayotgan, jurnalistika alohida yo'nalish sifatida ajralgan bir davrda bu juda muhim sanalgan. Milliy matbuot qanday bo'lishi va ijodkor nimalarga asoslanishi, adabiyot qanaday bo'lmog'i lozim degan savollar juda ko'p bo'lgan. Qolaversa, mafkura adabiyotga bosim o'tkazayotgan pallada ijodkor qanday yo'l tutmog'i zarurligi, yosh ishchi-dehqon muxbirlari tarixiy vazifani qanday bajarishi va ularni savodli yozishga o'rgatish vazifasi Anqaboyni maxsus qo'llanma yozishga undagan bo'lishi mumkin.

Shuni ta'kidlash lozimki, Anqaboyning adabiyot nazariyasi sohasidagi qarashlarini alohida hodisa sifatida qabul qilish bahsli masala. Uni o'z davrining zamondoshlari Fitrat ("Adabiyot qoidalari", 1926), A.Sa'diy ("Amaliy ham nazariy adabiyot darslari" (1924)), V.Mahmud (tanqidiy maqolalari) kabi munaqqidlarning qarashlari bilan qiyoslab o'rganish ularning umumiy va xos jihatlarini ochib beradi. Anqaboyning adabiy turlar (tajriba, ilmiy, tashviqiy, vaqti, nafis adabiyot) tasnifi adabiyotshunoslikda ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki dastlabki ilmiy qarashlar keyingi davr adabiyotshunosligi uchun yordamchi manba sifatida xizmat qiladi. Anqaboyning o'z davriga xos atamalari ("nafis adabiyot", "tashviqiy adabiyot", "adabiyot oqimlari") va tushunchalari adabiyotshunoslik shakllanishidagi bosqichni ko'rsatishga xizmat qiladi. Ba'zi o'rinlarda muallif sinfiy yondashuvi bilan badiiyat talablari o'rtasidagi ziddiyatli munosabatni izohlashga harakat qiladi.

ANQABOY – taxallus; asl ism-sharifi Anqaboy Xudoybaxtov (1905, Jizzax viloyati G'allaorol tumani – 1938, Toshkent) – jurnalist, yozuvchi va adabiyotshunos. U Jizzax viloyati Baxmal tumani Yumaloqboshi qishlog'ida ziyoli oilasida tug'ilgan. 1916-yilda ota-onasi vafot etgach, ukalarini qarindoshlariga tarqatib, o'zi Jomboy tumaniga borib mardikorchiilik qilgan. Shu tumandagi etimlar uyida tarbiyalangan (1918–1920). Samarqanddagi Maorif institutida (1920–1922), Toshkentdagi Kommunistik universitetda (1922–1924) tahsil olgan. 1925-yilda Moskvaga borib, Davlat jurnalistika institutida o'qigan. Samarqand viloyatining "Zarafshon" gazetasida mas'ul muharrir o'rinbosari, ayni vaqtda komsomol yoshlar gazetasida muharrir bo'lib ishlagan (1924–1925). Keyinchalik "Zarafshon" (1928–1929) va respublika kasaba uyushmasi tashkilotining "Ishchi" gazetalarida mas'ul muharrir (1929–1933), O'zbekiston Kompartiyasi MK nashriyotida bosh muharrir (1933–1936) lavozimlarida faoliyat yuritgan. "Ishchi" gazetasi 1933-yil 18-aprelda tugatilgach, qisqa vaqt jumhuriyat partiya nashriyotida bosh muharrir, so'ngra direktor bo'lib ishlagan. Shu davrda A.Qodiriyning "Obid ketmon", A.Qahhorning "Sarob" asarlariga

muharrirlik qilgan. Ko'p yillar Yozuvchilar uyushmasi Samarqand viloyati bo'limini boshqargan, O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi mas'ul kotibi, SSSR Yozuvchilar uyushmasi plenumi a'zosi bo'lgan. 1934-yilda Yozuvchilar uyushmasi qoshida "Yosh ishchi yozuvchilar" kabinetini tashkil etgan. 1936-yilda Respublika radioeshittirish davlat qo'mitasi raisi etib tayinlangan.

Uning jodiy faoliyati 1924-yilda xabar va maqolalar yozish bilan boshlangan. "Qanday qilib she'r va hikoya yozish kerak" (1927), "G'ayratiy ijodi" (1934), "Dushmanga berilgan minbar" (1934), "Yozuvchi S. Ayniy ijodi haqida" (1936) kabi adabiyotshunoslikka oid maqolalar muallifi. "O'zbek yozuvchi-jurnalistlari alifbosi" (1931) kitobida ijodkorlar va ularning asarlari haqida ma'lumot bergan. 1916-yilgi Jizzax qo'zg'oloniga bag'ishlangan "Shodmon", "Armon", "So'nggi yulduzlar" dramalarini e'lon qilgan.

Davr adabiyot va matbuotda yangilanish ehtiyoji bor edi. Ziyolilar bu adabiy ehtiyojni qondirish yo'lida turli maqolalar e'lon qilishdi. Muallif tomonidan yozilgan "Fahrisat yoxud xabar, maqola, she'r va hikoya yozish yo'llari" mana shu zarurat yuzasidan yoziladi. Nashriyot topshirig'i asosida kitob qisqa muddatda yozildi. Muallif kitobni tayyorlashda "Botu, Said Ahmad va Naim o'rtoqlarimizdan" maslahat olganini, shuningdek, Shengelning "Maqola, she'r va hikoyani qanday yozish kerak", Ezguyevning "Muxbirlar maktabi" hamda Fitratning "Adabiyot qoidalarini" asarlaridan foydalanganini yozadi. Anqaboy ijodkor uchun qo'llanma xarakteridagi tavsiyaviy maqolalarini to'plab, kitob shaklida taqdim etdi. Asar ishchi va dehqon muxbirlariga "adabiyotning basmalasi" bo'lib xizmat qilishi ta'kidlanadi. O'zbek matbuoti shakllanayotgan pallada bunday qo'llanmaga zarurat bor edi. Sho'ro hukumati adabiyotga o'z mafkurasini o'tkaza boshlagan tarixiy davrda yaratilgan bu qo'llanmaning yana bir nomi "Xabar, maqola, she'r, hikoya yozish yo'llari" (1927, Toshkent – Samarqand: O'zbekiston davlat nashriyoti) deb yozilgan. Kitobga Botu tomonidan muxtasar so'zboshi havola qilinadi. Kirishda shunday fikrlar berilgan: "Yozuvchilik hunari ham shu yo'lga kirganlardan ko'p tajriba, ko'p bilish, ko'p mahorat talab qiladi. Yozuvchilik dunyosiga qadam qo'ya boshlag'onlarga yo'l-yo'riq ko'rsatadurgan, etakchining yozish qoidalarini o'rgatadurgan adabiyotning bizda yo'qlig'i yosh yozuvchilarimizning o'sishiga juda ham mone" [1;16]. Anqaboy kitobda masalaga ilmiy va ijodiy jihatdan yondashadi. Adabiyot sarlavhasi ostida "har bir kishining fikr, sezgi va istagi" bilan boshqalardan ajralib turishi, "so'z ko'pchilik ommasiga bir sinfnining mafkurasini tarqatish uchun yoziladurgan bo'lsa, u adabiy ish bo'lib, shunday yozuvlar to'plamiga "adabiyot" deyiladi" [1;17]. deb ta'riflanadi. Adabiyot ishi bilan mashg'ul bo'lganlar "adabiyotchi" (adib) yoki yozuvchi deb atalishi ta'kidlanadi.

Muallif adabiyotni besh turga ajratadi: turmushga tez tatbiq qilinadigan o'qish-ma'lumot xarakteridagi kitoblar – "tajriba adabiyoti"; olimlar tabiat va umumiy turmushni qiyoslab o'rganganda – "ilmiy adabiyot"; o'quvchilarni belgili bir sinf mafkurasi bilan tarbiyalab, sinfnining yo'l-yo'rig'ini ommaga tushuntirganda – "tashviqiy adabiyot"; gazeta va jurnallarda yoritilgan maqolalar – "vaqtli adabiyot"; turmush haqiqati bilan zich bog'langan asarlar esa "nafis adabiyot" deb yuritiladi.

Muallif nafis adabiyotning san'at bilan yozilgan asar sifatida o'quvchiga hayajon uyg'otishini, uning adabiy-estetik qiymatini alohida urg'ulaydi. Anqaboy nafis adabiyotni chiroyli bir o'xshatish orqali tasvirlaydi: suratchi bir qancha kishini yakka tartibda suratga olib, ularni yig'ib umumiy bir manzara hosil qilgani kabi, to'p suratda har bir odamning alohida qiyofasi va umumiy ko'rinish aks etadi. Adabiyot ham turmushning umumiy manzarasini hamda odamning xususiy holatlari orqali ko'rsatib berishi zarur, deydi u. Davomida Jyul Vern asarlarida sarguzasht voqealar shunchaki hikoya qilinmasligini, qiziq holatlarni o'quvchining boshidan kechirishini, nafaqat kitobxon, balki yozuvchining o'zi ham uni boshdan o'tkazganini sezish nafis adabiyotning belgisi ekanini ta'kidlaydi. Muallif fikriga dalil sifatida Cho'lponning quyidagi she'ridan misol keltiradi:

*Ko'klam oyning ipak ko'ylak etaklari sudralib,
Qora yerning boshlarini silab-silab keladir.
U silashdan, u siypashdan quvvat olib, kuch olib,
Qora yer ham ko'ksidagi oltinlarni beradir...*

Shoir ko'klamni nozik qiz shaklida tasvirlar ekan, buni she'r mazmuniga ko'ra emas, balki badiiyatiga ko'ra go'zal tashbehlar bilan isbotlaydi. Oy va ko'klam, bahor va zamin tashbeh va jonlantirish orqali o'quvchiga o'zgacha ta'sir o'tkazadi. Muallif tahlilda she'rdagi adabiy sa'natlardan foydalanganligiga e'tibor qaratadi.

“Yozuvchilar necha xil bo'ladi?” deb nomlangan bo'limda muallif shunday yozadi: “O'rtoq Ikromov, Usmonjon Eshonxo'jayev, Fayzulla Xo'jayevlar gazeta-jurnallarga siyosiy va ijtimoiy maqolalar yozgani uchun publitsist hisoblanadilar. Cho'lponboy, Abdulla Qodiriy va Elbeklarimiz nasrchi, shoirlarimiz bo'lsa – Fitrat, Cho'lpon, Botu, Shokir Sulaymon va Oltoy bo'ladirlar”. G'ozii Yunus, Ashurali, Hoji Muin, A'zam Ayub, Muhammadjon Yusufiy, Sanjar va boshqalar esa matbuot ishi bilan shug'ullanib, siyosiy jurnalist emas, balki gazeta texnikasini yaxshi biladigan yozish sirlari haqida maqola yozadilar. Mazkur fikrlar tarixiy-adabiy jarayon manzarasini tasavvur qilishda yordam beradi. Va o'z navbatida davr matbuotining tarixini ochib berishga xizmat qiladi.

Keyingi bob ijodkor ustaxonasini ochib berishga qaratilgan. Muallif ijodkordan “tajribali usto yozuvchi”ning asarlarini chuqur o'rganish, yozish texnikasini o'zlashtirib, “ishchi-dehqon o'rtasida ishlash uchun otilish” lozimligi aytiladi. “Yozuvchining xususiyatlari” deb nomlangan qismda ijod xususiyatini yaxshi bilish va ulardan muhimlarini saralay olish nazarda tutiladi. Muallif buni ajoyibxonadagi qimmatbaho toj misolida tushuntiradi: zargar uni sof oltin va bezaklariga qarab baholaydi, oddiy fuqaro – “og'ir narsa” deb, savdogar ketgan tillasi va xarajatiga qarab, boyvachcha ayol esa o'ziga shunday bilaguzuk yoki zirak bo'lishini orzu qilib qaraydi. Olim tojni ko'rib zamon nafasi va davr uslubini, jamoat xodimi – uni yasash uchun xalqning qancha puli ketganini, rassom esa undagi chiziqlarni ko'radi. Yozuvchi esa bularning barchasini birdaniga ko'ra olishi kerak – bu esa ijodiy qobiliyat bilan birga chuqur bilimni ham talab qilishi aytiladi. Muallif adabiyot va ijod tushunchasiga umumiydan xususiyligiga qarab borish hamda fikr va xulosa chiqarishga undaydi.

Keyingi fasllarda muallif publitsistika poetikasiga diqqat qaratadi. “So'zga boy bo'lish”, “O'zbekcha va yot so'zlar”, “Baynalmilal so'zlar to'g'risida”, “Yangi va eski so'zlar” deb nomlangan bo'limlarda yozuvchining so'z qo'llashdagi mahoratiga e'tibor qaratadi. Maqola yozishda, uningcha, avvalo maqsadni aniqlashtirib olish zarur: maqola kim uchun va nima maqsadda yozilayotganini bilib, mavzudan chalg'imagi masalani yoritish lozim; maqola quruq so'zlardan iborat bo'lib qolmasdan, oxirida amaliy choralar taklif etiladi. “Xabar va maqolani qanday yozish kerak?” bo'limida shunday ta'rif beriladi: “Bir bo'lgan voqeaning xabarini g'ina bildirgan xabarlarga “xabar” (50–100 yoxud ko'proq xatdan iborat), ko'pchilikni belgisi bir yo'l bilan boshqaradigan va ularga ma'lum tarbiya beradigan yozuvlarga “maqola” deyiladi”. Maqola yozish tartibida aniqlik, izchillik va asoslanganlik talab etiladi; xabarda esa “biri – nima, ikkinchisi – qanday, uchinchisi – qayerda” degan savollarga javob bo'lishi shart. Sarlavha tanlashda “bo'lib o'tgan voqeani oz so'z bilan” ifodalash yoki “yozilganing muhim bo'lgan erini yoxud xabardan ko'zlangan maqsadni” sarlavha qilib olish tavsiya etiladi.

Gazetada beriladigan bosh maqolalar haqida ham alohida to'xtalinadi: muallifga ko'ra, dolzarb bosh maqola imzosiz qo'yilishi, ba'zan esa muharrirlar o'z imzolarini qo'yishi mumkin. Imzo qo'yilmagan maqola “gazeta idorasining fikri bo'lib, imzo qo'yilgan bo'lsa, albatta, yozgan kishining o'z fikridir”. Anqaboy gazeta va jurnal maqolalari o'rtasidagi nozik farqlarni ham misollar asosida ko'rsatib o'tadi.

Uchinchi bo‘lim “She’r yozish yo‘llari” deb nomlanadi. Unda “qofiya va vazn tartibi bilan yozilib, belgili bir shaklga keltirilgan har bir so‘z uyumi “she’r” deyiladi”, deb ta’rif beriladi; tizimli she’rga namuna sifatida Fitratning “Munaqqid yulduzga” she’ri keltiriladi. “Ma’lum bir o‘lchov bilan o‘lchanmay, tarqoq va sochma tarzda yozilsa, u sochma tartibidagi she’r deb yuritiladi” – bunga Cho‘lponning “Yo‘lda bir kecha” asari misol qilinadi.

Muallif yangi o‘zbek adabiyotining paydo bo‘lishi va undagi yangilanishlarga alohida to‘xtalib o‘tadi. “Adabiy oqimlari” faslida quyidagicha tasnif etiladi:

Romantizm oqimi — san’atni voqelikdan “ozod” deb bilib, istak va tuyg‘uni aql va tajribadan yuqori qo‘yadigan ma’naviyatchilik (idealizm) oqimi ortidan yuruvchi yo‘nalish. Bu oqim tarafdorlari she’rni falsafa bilan dinning qorishmasi deb hisoblaydi va ilhomga katta ahamiyat beradi. Muallif ularni “yig‘loq shoirlar” deb ataydi, misol sifatida Fitratning “Achchiqlanma”, Cho‘lponning “Sozim” she’rlarini keltiradi.

Realizm oqimi – tirikchilik va hayotni o‘zicha, boricha tasvirlashni maqsad qilgan yo‘nalish. Botu she’ridan olingan parcha orqali (“Yashashning yangicha tanobi, Ketmonlar tebrangan qo‘llarda...”) kolxozlashtirish, ketmon, dehqon kabi hayotiy detallar asosida realizm tushunchasi izohlanadi – bu yerda adabiyotning siyosiy mafkura tomon yuzlanishi yaqqol ko‘zga tashlanadi.

Futurizm oqimi – tabiatdagi go‘zalliklarni bevosita mehnat bilan bog‘liq kuchlar, kishilar va mashinalar tasviri orqali ulug‘lashga intiluvchi yo‘nalish, adabiyotni yangi qoidalar ostiga olib o‘tishni maqsad qilgan. Misol sifatida Oltoyning “Qishloq-dehqon gazetasi” she’ri keltiriladi – unda san’atdan ko‘ra yangi davr mafkurasini kuylash ustuvorligi seziladi.

Muallif romantizm va realizm oqimlarini bir-biriga “yo‘ldosh va fikrdosh” emasligini ta’kidlaydi – bahsli qarashlar mavjud bo‘lsa-da, buni milliy adabiyotshunoslikni shakllantirish yo‘lidagi dastlabki urinishlardan biri sifatida baholash mumkin.

Navbatdagi faslda she’r vaznlari xususida so‘z boradi: barmoq milliy vazn sifatida so‘z bo‘g‘imlariga asoslanadi, vaznsiz she’rga esa futurizm oqimidagi asarlar misol qilinadi. She’rga mavzu tanlashda ham muallif mafkuraviy nuqtayi nazardan yondashadi: romantizmga ijod qiluvchi shoirlar mavzuni erkin, “xayolga kelgan narsa”dan tanlasa, realizmda – “ilhom orqali emas, maydonga chiqqan narsa” hayotiy parchalardan tanlanadi. She’r yozishni istagan yoshlarga berilgan tavsiyalar quyidagicha jamlanadi: shoirlikka iqtidorni his qilish, uni kengaytirish va chuqurlashtirishga intilish, ona tilidagi adabiyot bilan yaxshi tanishish, usto shoirlardan o‘rnak olish va o‘z xohishiga ko‘ra tizma yoki sochma tarzda yozish.

Navbatdagi faslda hikoya badiiyati bilan bog‘liq mulohazalar ilgari suriladi. “Hikoya yozish yo‘llari” faslida hikoya “belgili sinf mafkurasini orqasidan ergashtiradigan” bo‘lishi ta’kidlanadi – Anqaboy adabiyotga sinfiylik nuqtayi nazaridan yondashadi, bu esa davr talabi nuqtayi nazaridan tushunarli holdir. Shu bilan birga, muallif badiiyat talablarini inkor etmaydi, sinfiylikni ham markaziy o‘ringa qo‘ymaydi. Hikoyada “voqea va holni to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytib bermasdan, balki shu voqeaga bog‘liq masalalarni birma-bir voqea orasida tasvirlash” lozimligi aytiladi. Hikoya to‘rt turkumga ajratiladi: hozirgi, o‘tgan, kelgusi zamon hamda xayoliy hikoya – so‘nggisiga misol sifatida Abdulla Qodiriyning “Jinlar bazmi” hikoyasi keltiriladi. Hikoyani “muhim joyidan tutib” boshlash, voqelikni mantiqiy bog‘liqlikda tasvirlash tavsiya etiladi. Muallif asosiy e’tiborni voqea tafsilotidan ko‘ra qahramonning ruhiy holatini – kayfiyati, hissiyotini, kechinmalarini – ustalik bilan ochishga qaratadi, zero, aynan shu narsa asarning muvaffaqiyatini ta’minlaydi. Hikoyaning uslubi va tili “har kim uchun tushunarli” bo‘lishi lozim; yozuvchi maqsadni oldindan aytib qo‘ymay, voqealar davomida o‘quvchini “oxirigacha ergashtirishi” kerak.

Kitobda qahramonlar nutqi haqida ham muhim kuzatuvlar bor: “yozuvchi o‘zining istagi bo‘yicha” ularni bir xil tilda so‘zlatishi mumkin emas – obrazlar tili jonli va xalqona bo‘lishi,

ishchi bilan dehqonning soʻzlashi bir-biridan farqlanishi lozim. Shuningdek, ism tanlashda qahramonning ijtimoiy mavqeyi, millati, kasbi va asardagi vazifasidan kelib chiqish tavsiya etiladi. Hikoyaning qisqa va ixcham tuzilishi yozuvchining mahoratini belgilaydi — muallifning fikricha, kichik hikoyani yozish katta hikoyani yozishdan ancha qiyin. U yozilgan asarni bir necha kun saqlab turib, qayta-qayta oʻqib chiqish, ortiqcha joylardan voz kechish, kerakli oʻrinlarga urgʻu berish zarurligini taʼkidlaydi. Sharq adabiyotiga xos oʻxshatish, timsol va jonlantirish kabi badiiy vositalardan foydalanish asarning estetik taʼsirini oshirishga xizmat qiladi. Asar yakunida muallif berilgan tavsiyalarning yosh yozuvchilarga tajriba toʻplashda koʻmak boʻlishini taʼkidlaydi — bular oʻquvchini “usto” yozuvchi qilib qoʻymasa-da, yoʻl-yoʻriq vazifasini oʻtaydi. Anqaboy ijodkordan koʻp izlanish va koʻp oʻqishni talab qiladi, shu jumladan, Choʻlponning “Kliopatra” (xayoliy hikoya), “Nonushta”, “Shahardan qishloqqa” va Abdulla Qodiriyning “Uloqda” hikoyalarini oʻrganishni tavsiya etadi.

Oʻzbek xalqi tarixida qonli sahifaga aylangan mardikorlik qoʻzgʻoloni chinakam xalq birligining timsolidir. Jizzax qoʻzgʻoloni haqida koʻplab ijodkorlar asarlar yaratgan; Anqaboyning “Shodmon” pyesasi aynan oʻsha davr ruhida yozilgan asar sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Qoʻzgʻolondan oʻn yil oʻtib yaratilgan asar tarixiy-adabiy jarayonning muhim jihatlarini oʻzida aks ettiradi. “Shodmon” pyesasi — Turkistonda 1916-yil voqealaridan bir parchani aks ettiruvchi asar boʻlib, toʻqqizta asosiy va ikkita “ayrim koʻrinish”dan iborat. Asarda chor Rossiyasining mustamlaka Turkistondagi zulmga asoslangan siyosati, dehqon, kosib va hunarmandlarning xonavayron boʻlishi, mardikorlikka olish chogʻidagi xalq qoʻzgʻoloni tasvirlangan. Bosh qahramon Shodmon timsolida oʻzbek xalqining istibdodga qarshi kurashi haqqoniy ifodalangan. Pyesa 1933-yildan 1937-yilgacha Hamza nomidagi oʻzbek akademik drama teatrida namoyish etilgan; 1937-yilda “millatchilikni ommalashtirish” ayblovi bilan sahnadan olib tashlangan.

1930-yilda Botu qamalgach, Anqaboy Xudoybaxtov “Qizil Oʻzbekiston” gazetasida “Yirtilgan niqob” maqolasini eʼlon qilib, uni tanqid qildi. 1932-yil 4-fevralda shu gazetada H.Burlak va R.Choʻragʻulning “Zararli ikki kitob” maqolasida uning kitobidagi “siyosiy xatolar” fosh etildi; oʻsha sonda uning “Boshqarmaga xat” nomli javobi ham bosilib, u xatolarini tan olishga majbur boʻldi. 1937-yilda Oʻzbekiston kompartiyasi byurosi yigʻilishida “dushman unsurlarga keng yoʻl ochib bergani” ayblovi bilan radio qoʻmitasi raisi lavozimidan olib tashlandi. “Obid ketmon” qissasi nashrida masʼul muharrirlik qilgani va “xalq dushmanlari” bilan aloqada boʻlganlikda ayblanib, 1937-yil 9-avgustda qamoqqa olindi. Tergov hujjatlarida familiyasi “Xudoybaxtov”, “Xudoybaxitov”, “Xudoyvohidov” tarzida turlicha qayd etilgan. SSSR Oliy sudi Harbiy hayʼati 1938-yil 5-oktyabrda uni aybdor deb topib, oliy jazoga hukm qildi; hukm Toshkentda 1938-yil 4-oktyabrda ijro etildi. Anqaboy Xudoybaxtov Fitrat, Abdulla Qodiriy, Choʻlpon, Poʻlat Soliyev, Gʻozi Olim Yunusov va boshqa ziyolilar bilan birga qatl etildi. Tergov jarayonida, 1937-yil 10-avgustda tergovchi Matveyevning talabi va tazyiqi bilan Anqaboy Qodiriyning “Oʻtkan kunlar”, “Mehrobdan chayon” romanlarida oʻtmishni ideallashtirgani, “Obid ketmon” qissasida esa Berdi tatar obrazi orqali millatchilik gʻoyalarini olgʻa surgani haqidagi tuhmatni oʻz imzosi bilan tasdiqlashga majbur etilgan edi.

Tariximizning eng ziddiyatli davrida yashagan Anqaboy Xudoybaxtov haqida maʼlumotlar juda kam saqlanib qolgan; borlari ham, oʻsha davr kabi, ziddiyatli va bir-birini inkor etuvchi holatlarni oʻz ichiga oladi. Bu noaniqlik uning tugʻilgan yili va familiyasining turlicha yozilishida ham koʻzga tashlanadi. Buning ustiga, mustaqillik yillarida ham bu tarixiy shaxsning hayoti va ijodi yetarlicha oʻrganilgan emas. Oʻtgan asrning 80-yillarida qatagʻon davri haqida izlanish olib borgan jurnalist I.Usmonov nohaq qurbon boʻlgan bir qator oʻzbek ziyolilari, jumladan Anqaboy haqida ham maqolalar eʼlon qildi — bu uning hayoti va faoliyati haqidagi maʼlumotlarga ancha

aniqlik kiritdi. Shundan so'ng Anqaboy tug'ilib o'sgan qishloqdagi maktabga uning nomi berilib, uy-muzeyi tashkil qilindi, xotira tadbirlari o'tkazildi. Anqaboy Xudoybaxtovning asarlari qatag'on davrida o'zi bilan birga yo'q qilingani bois, uning ijodi haqida ko'pchilik etarli ma'lumotga ega emas – asarlarining yo'q qilingani, aslida, ularning badiiy va ma'naviy ahamiyatga ega bo'lganidan dalolat beradi. Ustoz N.Karimov qiziq bir ma'lumotni taqdim etgan: NKVD organlari o'tgan asrning 30–50-yillarida fikrlovchi, oqni qoradan ajrata oladigan har bir kishining izidan yurib, ularni badnom etuvchi materiallarni to'plagan va noqonuniy yo'llar bilan topilgan shu materiallar asosida qatag'on kompaniyasini amalga oshirgan. Ixtiyoridagi ashyo va materiallar biron shaxsni qamash uchun yetarli bo'lmaganda, ular Anqaboy kabi qamoqda azob chekayotgan kishilarni xizmatdoshlariga qarshi ko'rsatma berishga majbur etishgan. [3.176]. Nabijon Boqiyning "Qatlnoma" hujjatli qissasida sobiq NKVD arxividan olingan ma'lumotlar keltirilgan. [4.176]. 2023-yilda, adibning tavalludiga 120 yil to'lishi munosabati bilan "Sahhof" nashriyoti tomonidan "Anqaboy Xudoybaxtov kim edi?" nomli to'plam chop etilib, unga "Fahrisat..." risolasi va "Shodmon" pyesasi kiritildi.

Anqaboy Xudoybaxtovning "Fahrisat yoxud xabar, maqola, she'r va hikoya yozish yo'llari" asari 1920-yillar o'zbek adabiyotshunosligi tarixida alohida o'rin tutadi: u adabiyot nazariyasi, publitsistika nazariyasi va badiiy ijod psixologiyasini birlashtirgan amaliy-metodik qo'llanma sifatida shakllangan. Muallifning adabiy turlar tasnifi, nafis adabiyot tushunchasiga bergan ta'rifi, adabiy oqimlar (romantizm, realizm, futurizm) haqidagi qarashlari hamda hikoya poetikasi bo'yicha kuzatuvlari davrning mafkuraviy bosimi ostida shakllangan bo'lsa-da, milliy adabiyotshunoslik yaratish yo'lidagi dastlabki jiddiy urinishlardan biri sifatida baholanishi lozim. Shu bilan birga, uning fojiali taqdiri va merosining hozirga qadar etarlicha o'rganilmaganligi – bu mavzuning kelgusi tadqiqotlar uchun dolzarbligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar / References

1. Oqmurodov A. *Anqaboy Xudoybaxtov kim edi?* – Toshkent: Sahhof, 2023. – B.16.
2. Usmonov I. *Qatag'on qurbonlari*. – Toshkent, 1992.
3. Karimov N. *Abdulla Qodiriy zamondoshlari: Ensiklopediya*. – Toshkent: Akademnashr, 2020.
4. Boqiy N. *Qatlnoma*. – Toshkent: 1992.
5. Xudoybaxtov A. *Xabar, maqola, she'r, hikoya yozish yo'llari*. – Toshkent–Samarqand: O'zbekiston davlat nashriyoti, 1927.

